

Ontwerpen voor een nieuwe samenleving

Paracelsus, ca. 1530

Andreae, 1619

© Elke Bussler

"Als het erom gaat het wezen van de rechtvaardigheid te beschouwen en te beschrijven"¹, zegt Paracelsus, "moet iedereen weten dat dit in de binnenwereld gezocht moet worden en niet in de buitenwereld. Want rechtvaardigheid van de mens moet iets innerlijks zijn, geen uiterlijkheid. Wie de rechtvaardigheid schendt, doet dat innerlijk. (...) De wetten in de buitenwereld hebben met rechtvaardigheid niets te maken, want alle wetten hebben betrekking op het fysieke, niet op het inwendige." De geboden zijn niet zaligmakend. "Christus vervult de wet doordat Hij ons leert in onze binnenwereld te werken."

Een christen hoeft zich dus niet aan de wet te houden? Toch wel. Als hij maar niet denkt dat hem dat tot een rechtvaardige maakt. Want rechtvaardigheid zetelt in het hart. Wie in zijn hart rechtvaardig is, zal vanuit zichzelf aan Gods geboden voldoen, omdat hij dat zelf wil, evenals aan menselijke wetten en regels voor zover die deugen. Niet op basis van gehoorzaamheid, maar op basis van geloof.

Wat is geloof? Zeker niet dat wat de meeste mensen hiermee associëren: iets wat je maar aanneemt omdat je het niet zeker weet of niet kunt weten. Nee, voor Paracelsus geldt: "Alle dingen berusten op kennis, (...) het kennen leidt tot geloof. Want wie God kent, gelooft in Hem; wie Hem niet kent, gelooft niet in Hem; iedereen gelooft naarmate hij kent."² Inzicht dus, en van daaruit een diepe innerlijke overtuiging, vertrouwen en trouw aan jezelf, dat zijn de elementen van het begrip 'geloof'.

Paracelsus trekt zijn gedachtegang heel consequent door: "Een moordenaar handelt in strijd met het recht omdat hij in strijd met het geloof handelt, niet omdat hij in strijd met de wet handelt... Daarom is de moordenaar alleen tegen zichzelf onrechtvaardig, niet omdat hij de ander heeft doodgeslagen. Dat is door zijn hand gebeurd. Deze zal verrotten; een straf heeft geen nut. De inwendige hand moet het weer goed maken, niet de fysieke. En hij is een zondaar omdat hij zichzelf voor het geloof heeft gedood, niet omdat hij de ander heeft gedood; hij is zijn eigen moordenaar."

Hoe moet een samenleving in zo'n geval dan handelen? "Het is geen rechtvaardigheid om een moordenaar vanwege de moord te radbraken. Dit is een wet en geen rechtvaardigheid, en het mag ook niet als rechtvaardig worden beschouwd. Rechtvaardigheid zou erin bestaan deze moordenaar tot het geloof te brengen, waardoor hij berouw zou hebben en boete doen, en wel in het geloof, niet uiterlijk. Dan sterft hij als rechtvaardige. (...)

Hij moet zijn ongeloof laten varen en tot geloof komen en zijn leven lang, onophoudelijk, berouw en leed voelen."

In een ideale maatschappij, waar iedereen de strijd voert in zijn binnenwereld, zijn er geen rechtsmiddelen nodig om op te treden tegen moordenaars: "Als men zonder voorbehoud het Rijk Gods zou zoeken, zouden de kinderen een goede opvoeding krijgen, zodat men geen beul en geen galg zou hoeven te betalen. (...) U moet niet ophangen, onthoofden, enzovoorts, maar de mensen leren, zodat het zo ver niet komt!"

Hoe zou zo'n ideale samenleving er verder uitzien? Paracelsus schetst het beeld van een welhaast oercommunistiche maatschappij, door zijn editor Goldammer, die indertijd een leerstoel in de toenmalige DDR ambieerde, in ronduit marxistische termen geduid.³ Paracelsus onderscheidt vier geledingen in de maatschappij: landbouw, ambachten, wetenschappen en bestuur. Op ieder gebied zijn er heren en knechten, maar "de ene mens is net zo waardevol als de ander. Iedereen heeft zijn eigen gave, kunst, wijsheid en deskundigheid. Hoe hoger iemand in rang staat, des te dienstvaardiger en des te nederiger moet hij zijn, zonder enige afgunst of trouweloosheid."

Paracelsus roept alle beroepsgroepen op zich zodanig te organiseren dat de opbrengst – aan graan, wijn of wat dan ook – gelijkmatig over alle leden wordt verdeeld. Degene bij wie de oogst mislukt is, moet net zo veel te eten hebben als degene die een goede oogst heeft binnengehaald. Deze compensatie moet zowel binnen als tussen de afzonderlijke takken van landbouw plaatsvinden. Hetzelfde geldt voor de ambachten: "Een echte broederschap heeft tot doel dat een ambacht voor alle beoefenaars ervan evenveel opbrengt." En idem dito voor de wetenschappers: laat de arts de theoloog bijspringen, en vice versa. Op het hoogste niveau van onderlinge solidariteit ten slotte vormen de verschillende standen samen één gemeenschap. De bestuurders moeten geen belasting innen – dat is alleen aan de keizer voorbehouden – maar zich hun werk voor de gemeenschap in natura laten betalen. De jacht, in die tijd een privilege van de rijken, moet juist worden overgelaten aan de armen, zonder bemoeienis van de overheid.

Het zijn de grote lijnen die Paracelsus hier uitzet; hij geeft geen praktische aanwijzingen voor staatkundige hervormingen. Uiteraard niet! Want de samenleving die hem voor ogen staat, kan zich alleen ontwikkelen als gevolg van omzettingen in de binnenwereld van een ieder. Op basis van een vrije, individuele keuze, niet van buitenaf opgelegd. Een van staatswege opgelegde 'solidariteit' maakt een solidaire samenleving onmogelijk.

Een paracelsisch sleutelbegrip voor de innerlijke houding die hiervoor vereist is, is 'liberaliteit', vaak vertaald met vrijgevigheid, maar ook en in de eerste plaats in de betekenis van een 'vrije, onbevooroordeelde denk- en handelwijze': "Als u begiftigd bent met een liberale instelling, zorg dan in de eerste plaats dat u zelf vrij bent, zodat u een vrij hart hebt en niemand u kan hinderen. Bent u knecht, bent u ergens in dienst, hebt u een baan, zal het u moeilijk vallen om vrij te zijn. U moet er dan meer aandacht aan

besteden uw werk goed te doen, dan aan de liberaliteit. Maar iemand aan wie God gaven en rijkdom heeft verleend, die moet niet aan een ander toebehoren, maar zijn eigen baas zijn, er naar zijn eigen wil en hart van uitdelen en blij zijn met wat God hem heeft gegeven. Want iemand die van God een gave heeft ontvangen en die zich daarmee onderdanig heeft gemaakt aan een ander, verspeelt zijn deel aan de hemel. Bijvoorbeeld een arts aan wie God de rijkdom van de geneeskunst heeft gegeven en die zich aan een vorstenhof of door een stad laat engageren, raakt daarmee zijn liberaliteit kwijt. Want hij moet zich om de mensen met de zijden kleren bekommeren; die gebieden over hem. Maar er mag geen gebod zijn over de mensen aan wie God rijkdom of gaven heeft gegeven. Ze moeten zich ook zelf niet onder de geboden plaatsen, maar een vrij hart behouden en hun gaven voor geen goed, voor goud noch zilver, verkopen of verpanden. Ze moeten een wezen hebben als een onbezwaarde pelgrim, die moordenaars noch dieven vreest en zijn vrijmoedigheid niet opgeeft."

Het bovenstaande citaat kan ook worden gelezen als een beschrijving van Paracelsus' leven. Onvermoeibaar heeft hij tot aan zijn dood op 48-jarige leeftijd van zijn rijke gaven uitgedeeld. Niet blindelings – dat noemt hij parels voor de zwijnen gooien – maar met inzicht. Zijn manier om aan een nieuwe maatschappij te bouwen, bestond in het voorleven en onderwijzen.

Een kleine eeuw later schrijft Johann Valentin Andreae zijn Christianopolis⁴. Een soort Utopia, maar dan op zijn luthers. Inderdaad, het lutheranisme, dat Paracelsus vanaf zijn beginselen heeft meegemaakt en waar hij net zo kritisch tegenover stond als tegenover het pauselijk bedrijf, heeft zich in de tussentijd tot een heus kerkgenootschap ontwikkeld, met zijn eigen orthodoxie en zijn eigen intolerantie tegenover mensen die ook naar een hervorming streven, maar niet alle standpunten van Luther delen.

Andreae⁵ werd geboren in dit milieu van orthodoxe lutheranen, waar zijn familie een voorname rol in speelde. Zijn grootvader, Jakob Andreae, was een van de auteurs van de formula concordiae (1577), een – deels geslaagde – poging om de verschillende lutherse stromingen met elkaar te verzoenen. Dat ook Johann Valentin theoloog zou worden, stond eigenlijk bij zijn geboorte al vast; dat hoorde nu eenmaal bij de traditie van de familie. Een traditie en een familie die bepalend waren voor zijn vorming, zijn maatschappelijke carrière en zijn aspiraties. Paracelsus, die blijkbaar een zeer hartelijke relatie met zijn vader had – zijn moeder was al overleden toen hij zes jaar oud was – heeft deze, eenmaal het huis uit, nooit weer gezien. Andreae heeft de schoot van zijn familie nooit verlaten. Nog op zijn sterfbed bekende hij zich tot de orthodoxie, hoewel hij de daarmee verbonden intolerantie tegenover andersgelovigen nooit tot de zijne heeft gemaakt en het geruzie onder theologen verafschuwde.

Tegelijk met het lutheranisme was in de 16e, begin 17e eeuw echter ook een andere geestelijke stroming opgekomen: mystici, theosofen, spirituelisten en hoe ze verder nog worden genoemd, benadrukten het belang van een innerlijke religieuze ervaring en verzetten zich tegen de vereenzelvi-

ging daarvan met 'ketterij'. Vaak waren het leken, humanistische geleerden, artsen, van wie deze impuls uitging. Kerkelijke kringen volgden. Belangrijke inspiratoren van deze beweging waren Valentin Weigel, Sebastian Franck, Caspar von Schwenckfeld en, niet in de laatste plaats, Paracelsus. Er kwamen scheuren in het principe dat met de Godsdienstvrede van Augsburg in 1555 was beklonken: *cujus regio, ejus religio* – wie regeert, bepaalt het geloof van zijn onderdanen. De eerste aanzet tot een privatisering van godsdienst was gegeven.

Tegelijkertijd begon op wetenschappelijk gebied een kentering zichtbaar te worden. Op de universiteiten vierde het aristotelisme nog steeds hoogtij, traditie en autoriteitsgeloof waren nog springlevend. Maar zowel binnen als ook – met name – buiten de universiteiten kwam een nieuwe kijk op wetenschap tot ontwikkeling, die zich kenmerkte door praktijkgerichtheid, experimenteel natuuronderzoek en het streven om wetenschappelijke kennis in dienst te stellen van politieke en maatschappelijke vernieuwingen. Hiermee gepaard ging de eis van een hervorming van het hele onderwijssysteem.

Al zag Andreae zichzelf in een streng orthodoxe traditie geplaatst, hij was evengoed vertrouwd met de spiritualistische, paracelsistische stroming. Zijn vader, uiteraard theoloog, koesterde tevens grote belangstelling voor de kunsten en de nieuwe natuurwetenschappen en besteedde, tot verdriet van de familie, nogal wat geld aan alchemistische experimenten. Hij stierf toen Andreae net 14 jaar was geworden. Twee artsen, die niet alleen de vader medisch verzorgden, maar ook de zoon onderwezen, waren deskundigen *utriusque medicinae*, beheersten dus beide vormen van geneeskunst – net als indertijd de doctor beider *arzneien* Theophrastus von Hohenheim. Het begrip had inmiddels echter een andere betekenis gekregen: Paracelsus bedoelde met de 'beide *arzneien*' chirurgie en interne geneeskunde. De artsen die in het ouderlijk huis van Andreae verkeerden, beheersten zowel de galenische als de paracelsische geneeskunst, die intussen een hoge vlucht had genomen.

Ook in de vriendenkring rond de paracelsist Tobias Hess, waartoe Andreae als student in Tübingen behoorde, was er ruimte voor onorthodoxe opvattingen zoals het hermetisme en de radicale reformatie, maar vooral een brede belangstelling voor literatuur en natuurwetenschappen: wiskunde, astronomie, alchemie, enzovoorts. In deze kring, die geen geestelijke beperkingen kende en open stond voor al wat nieuw was, ontstonden de rozenkruisergeschriften. Van beide zou Andreae zich op latere leeftijd ten stelligste distantiëren. Van de 'onbegrijpelijke' levensstijl van deze kring, behept met de smet van de *curiositas*, de nieuwsgierigheid. En van de hele rozenkruiserbeweging, waarmee hij niets te maken wilde hebben. Het grote geluk van zijn leven, zei hij later, was dat hij ontkomen was aan deze wereld van de *curiositas*, die de tegenpool vormde van het 'ware christendom'.

Na zijn lange studie en een aantal reizen werd Andreae predikant, superintendent, hofpredikant, consistorielid en ten slotte abt, een respectabele en gerespecteerde geestelijke, die zich er onder andere op toelegde door

middel van de door hem ingestelde Kirchenkonvent voor tucht en discipline in de gemeente te zorgen. Hierbij gaat het om een soort kerkelijke rechtspraak, die toezag op deelname aan de godsdienst, een matige en fatsoenlijke levensstijl, confessionele trouw en het verbod op bijgelovige praktijken, vloeken, spelen, dansen, enzovoorts.

Daarmee lijkt er in de biografie van Andreae een geweldige breuk te gapen – en toch is dit niet zo. Van begin tot einde is er één rode draad in zijn leven te bespeuren: het streven om het geloof te vertalen naar het leven. Na Luther, na de reformatie van de leer, hoopte hij zoals vele anderen op een tweede reformatie, die van het leven. Het gaat hem niet om een leerstelling, het gaat hem om navolging, om verwezenlijking, om het doorchristelijken van de wereld. (Wat zegt Paracelsus daar op de achtergrond? "De hele samenleving moet christelijk zijn.")

In de Chymische Bruiloft laat Andreae zien dat de weg tot ware kennis niet die van de alchemisten en nieuwsgierigen is, maar besloten ligt in de christelijke houding van Christian Rosencreutz. Net als in de Fama spreekt hij tot de nieuwsgierigen, maar voert hun curiositas ad absurdum. Daarachter staat het ideaal van een werkelijke christelijke broederschap – maar dat werd nauwelijks begrepen. Duidelijker komt zijn streven tot uitdrukking in de poging tot oprichting van een Societas christiana, een broederschap van geleerden, die een soort kristallisatiepunt moest vormen voor een toekomstige, christelijke samenleving.

De blauwdruk van de samenleving die hem voor ogen staat, wordt gegeven in Christianopolis. Het boek is opgedragen aan Johann Arndt, die zich, zelf luthers theoloog, ook liet inspireren door de middeleeuwse mystici, wat hem tot doorn in het vlees maakte van de orthodoxe lutheranen. Zijn boeken Vom wahren Christenthum vormden een van de belangrijkste inspiratiebronnen voor Andreae en zijn de 'geestelijke basis van zijn christelijk actieprogramma in de Christianopolis' (van Dülmen).

Terwijl Paracelsus zijn gedachten soms slechts met een paar lijnen tekent, op andere plaatsen zeer concreet en plastisch wordt, maar over het algemeen niet verder gaat dan meer of minder uitgewerkte bouwstenen aan te reiken, is Christianopolis een doorwrochte compositie. In de inleiding schetst Andreae hoe de samenleving er sinds het optreden van Luther voor staat: de reformatie heeft plaatsgevonden, de rozenkruisers hebben een hoop stof doen opwaaien, maar daarmee alleen maar verwarring gesticht, en al met al is de situatie niet veel beter dan voordien – dus wat nu?

Het is de taak van een ieder hier zelf de consequenties uit te trekken en zijn eigen leven daarnaar in te richten: "Kortom, het volgende moet dus het beste en moedigste besluit der ziel worden genoemd: zodra men Gods Woord heeft gehoord en in zich opgenomen, niets meer om mensen, enig genootschap of om hun bijval te geven, maar dat wat in de goddelijke opdracht en in het menselijk geweten besloten ligt, onder de leiding van

de Heilige Geest moedig te aanvaarden en al te onbillijke oordelen net zo gelijkmoedig te dulden als het gekwaak van de kikkers. Het staat immers vast dat maar heel weinig mensen het zullen wagen zich openlijk tegen de eerbied, de rechtschapenheid en het verstand te verzetten. Eerder zullen ze op omwegen het een en ander verzinnen, roddelen en liegen, waar ze later tegenaan kunnen keffen. Zo zult u om te beginnen voor fanaticus, opruier en gevaar voor de wetenschap worden uitgemaakt; daarna zullen andere beschuldigingen volgen, en daarbij zult u naar de wonden van spoken kijken en naar het sabelgekletter van geblinddoekte zwaardvechters luisteren; maar zolang u maar rust vindt in uw geweten, zult u daar hartelijk om kunnen lachen.

Een voorbeeld van deze gerustheid van de christen, beste lezer, ziet u voor zich in deze nieuwe staat, die we Christianopolis willen noemen. Want aangezien anderen nooit op hun fouten gewezen willen worden en ik het ook niet mijn taak acht dat te doen, heb ik voor mezelf een stad gebouwd, waarin ik het voor het zeggen heb. En als u meent dat deze stad mijn onbeduidende persoon moet voorstellen, zult u er niet zo ver naast zitten."⁶

Het verhaal: de held bestijgt het schip van de fantasie om zich nog één keer de Academische Zee op te wagen, lijdt schipbreuk en komt als een van de weinige overlevenden op een eiland terecht, dat Kafarsalama blijkt te heten, Vredesdorp. (Bij Kafarsalama versloeg Judas Makkabeus rond 150 voor Christus de troepen van Nikanor.) Hij komt langs drie bewakers, die hem ondervragen over zijn levenswandel, karakter en ontwikkeling, waarna hij wordt toegelaten tot de stad. Vervolgens brengt hij in honderd korte hoofdstukken verslag uit over de kenmerken van de Christianopolitaanse samenleving, steeds in vergelijking met de bekende wereld.

In het middelpunt van de stad staat het collegium, en een groot deel van het boek gaat dan ook over het onderwijs, dat voor die tijd – de 30-jarige oorlog is net begonnen – uiterst vernieuwend is: alle kinderen gaan naar school, ook de meisjes. In tegenstelling tot bij ons, waar de kinderen "in een of ander donker, ongezond en vaak ook verschrikkelijk smerig tuchthuis" worden opgesloten, is hier alles ruim, licht en vrolijk. De leraren "blinken uit door vier eigenschappen: gezag, rechtschapenheid, inzet en een vrije denk- en handelwijze". Het onderwijs is zowel theoretisch als praktisch en gericht op het praktische nut, het wordt gegeven in de moedertaal in plaats van in het Latijn, en wiskunde en natuurwetenschappen krijgen er, anders dan in het traditionele vakkenpakket, een belangrijke plaats. De kinderen moeten niet overstelpt worden met kennis, maar alleen leren wat ze ook kunnen begrijpen en wat bij hun leeftijd past, afhankelijk van ieders ontwikkeling. Het verbaast niet dat Andreae samen met de Tsjechische pedagoog Jan Amos Comenius, met wie hij ook in contact stond en die altijd bewondering voor hem toonde, tot de belangrijkste pedagogen van de 17e eeuw wordt geteld.

Nog enkele citaten. Over de rekenkunst: "Ik mag wel zeggen, wie de rekenkunst niet machtig is, weet niets." Over theosofie: "Zij begint waar de natuur eindigt." Over ethiek: Bij de Christianopolitanen "is voor het hele

denkbeeld van een 'toevallig geluk' geen plaats. Dit beschouwen zij als een hersenschim, die alleen in onze voorstelling bestaat; want de goede of de kwade dingen die wij ons verbeelden, die begeren we of daarvoor vluchten we." Daarom "hebben zij het hoogste goed geen andere plaats willen toekennen dan in hun hart; en omdat zij geen hersenspindel als hun hoogste goed willen beschouwen, geloven en erkennen zij dat het Christus is." Over de geloofsrichtingen (nogal een schop tegen het zere been van zijn geloofsgenoten): "Ze vermijden ten zeerste de namen van groeperingen, waarmee ze iemand slechts uiterst ongaarne bestempelen. Hoewel ze zichzelf graag lutheranen horen noemen, houden zij het er vooral op dat ze christenen zijn."

Verpakt in allegorie en satire, populaire literaire genres in zijn tijd, en in een onberispelijk Latijn houdt Andreae zijn tijdgenoten een spiegel voor en ontwerpt tegelijk een – behoorlijk realistisch – alternatief. Tot zo ver de buitenste laag van het verhaal. Onder de oppervlakte zit er meer, namelijk alles wat Andreae zelf, zodra de rozenkruiserbeweging bekendheid kreeg, vehement ontkende. Het geheim van de Chymische Bruiloft wordt in talloze geschriften ontrafeld of geduid. Voor Christianopolis is het met name Jan van Rijckenborgh, die betoogt "dat Christianopolis twee aanzichten heeft: driedimensionaal in de zin ener verwerkelijking van de nieuwe staat, de Theocratie, en derhalve gebonden aan tijd en grofstoffelijke verhoudingen; vierdimensionaal in de zin der inwijding, der levensgemeenschap, bekend als de Witte Broederschap, die van de lekebroeder een burger van twee werelden maakt.

In driedimensionale zin is Christianopolis de levensgemeenschap der toekomst, te verwerkelijken door mensenhanden, mensenhoofden en mensenharten, in goedheid, waarheid en gerechtigheid. In vierdimensionale zin kan Christianopolis direct beleefd worden door een ieder die waarachtig wil."⁷ In zijn uitleg van de eerste zeven hoofdstukken geeft Van Rijckenborgh een duiding van het vierdimensionale Christianopolis.

De vraag dringt zich op hoe de houding van Andreae te verklaren valt. Heeft hij zijn werk bewust verloochend om zijn carrière, om zijn leven niet in gevaar te brengen? Heeft hij er afstand van genomen omdat hij tot beter inzicht is gekomen, zoals hijzelf ons wil doen geloven? Of heeft hij de Chymische Bruiloft in alle oprechtheid steeds als grap beschouwd, als literaire oefening, als een speelse verwerking van zijn nieuwsgierige omzwervingen in de wereld van alchemie en mystiek? Is het mogelijk een werk van een dergelijk kaliber te schrijven zonder het zelf te beseffen?

Hierover tot slot een anekdote uit de autobiografie van Marcel Reich-Ranicki, de 'paus van de Duitse literatuurkritiek': In een gesprek met Anna Seghers over haar werk schoot hem ineens de gedachte door het hoofd dat zij haar eigen roman (Het zevende kruis) "helemaal niet heeft begrepen. Ze heeft geen idee van de geraffineerdheid van de hier toegepaste artistieke middelen, van de virtuositeit van de compositie. Een ogenblik later irriteerde me een andere gedachte: er zijn honderdduizenden, misschien miljoenen van

mensen die deze in twintig of dertig talen verschenen roman niet alleen hebben gelezen, maar ook juist hebben begrepen. Er zijn talrijke critici die hem vakkundig, intelligent en verstandig hebben uitgelegd en geduid. Maar er is slechts één enkele mens die hem geschreven, die hem gecomponeerd heeft. Toen wij afscheid namen, deed ik iets dat in Duitsland niet meer gebruikelijk is: met een diepe buiging kuste ik de hand van Anna Seghers. (...)

Wat heb ik van het gesprek met Anna Seghers geleerd? Dat de meeste schrijvers niet méér van literatuur begrijpen dan een vogel van ornithologie. En dat zij het minst in staat zijn hun eigen werk te beoordelen. Want in de regel weten ze weliswaar wat ze ongeveer wilden tonen en duidelijk maken, bereiken en tot stand brengen. Dit weten vertroebelt hun blik op datgene wat ze werkelijk hebben gepresteerd en geschapen."⁸

Die opmerking over ornithologie werd hem, zoals vele andere rake observaties, nogal eens kwalijk genomen. Mij heeft ze in ieder geval geholpen me een beter beeld van Andreae te vormen. Hij was in alle wetenschappen op de hoogte van zijn tijd – behalve in de ornithologie. Nou en? Ieder zijn werk. Of, zoals Paracelsus zegt: "Wat er uit u naar buiten moet komen, wat u in u hebt en wat God wil dat u naar buiten brengt, dat komt naar buiten. U weet niet hoe, of waar het vandaan komt of waar het naartoe wil, en op het laatst vindt u het in iets dat u nooit heeft geleerd of nooit heeft gezien. Dan ziet u de vrucht, en niemand weet wie die eet of wanneer. (...) Zo gaat het werk op deze wereld van de een naar de ander, en we weten niet van waar naar waar."

¹ Alle citaten van Paracelsus in dit artikel zijn, voor zover niet anders aangegeven, afkomstig uit de bundel: *Laat iedereen zijn eigen koning zijn*, De Woudezel 2010.

² Paracelsus: *Artsen op dwaalwegen*, De Woudezel 2003.

³ Paracelsus: *Sozialethische und sozialpolitische Schriften*, uitgegeven door K. Goldammer, Tübingen 1952.

⁴ J.V. Andreae: *Reipublicae Christianopolitanae Descriptio*, Straatsburg 1619. In Nederlandse vertaling: *Reis naar Christianopolis*, De Woudezel 2005.

⁵ Voor de biografie van Andreae heb ik gebruik gemaakt van deze twee boeken: R. van Dülmen: *Die Utopie einer christlichen Gesellschaft. Johann Valentin Andreae (1586-1654)*, Stuttgart 1978; en M. Brecht: *Johann Valentin Andreae 1586-1654. Eine Biographie*, Göttingen 2008.

⁶ De citaten van Andreae zijn afkomstig uit *Reis naar Christianopolis*.

⁷ J. van Rjckenborgh: *Christianopolis. Verklaring van zeven hoofdstukken van Reipublicae Christianopolitanae Descriptio*, Haarlem 1978.

⁸ M. Reich-Ranicki: *Mein Leben*, München 1999.